

1.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1992-1994 թթ. Հայկական զինուժն ազատագրեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շուրջն ընկած բնիկ Հայկական տարածքի մի մասը՝ նախկին Ադրբեջանի ԽՍՀ-ի յոթ շրջանները, որոնք ավելի քան մեկ տասնամյակ է, մասամբ կամ ամբողջությամբ, գտնվում են Հայոց վերահսկողության տակ:

Այս տարածքի ազատագրումը մեզանում ընդունված է դիտել իբրև պաՀի ռազմական անհրաժեշտություն՝ ադրբեջանական կրակակետերի ճնշման միակ հնարավոր միջոց: Միանգամայն ճիշտ լինելով հանդերձ և արտացոլելով Արցախյան պատերազմի դաշտային իրավիճակը՝ այսպիսի տեսակետը թերի է մի քանի առումով: Ժամանակագրորեն այն արտահայտում է 1990-ական թթ. սկզբի Հայաստանի ղեկավարության քաղաքական մտածողությունը, որը մերժում էր ճանաչել Արցախի հիմնախնդրի կարևոր մյուս բաղադրիչները, այդ թվում՝ աչք փակում տեսանելի հեռանկարում հայ-թուրք-ադրբեջանական ռազմավարական շահերի անհամատեղելիության վրա, պատմության ղերակատարումը քաղաքականության մեջ համարում անախրոնիզմ՝ անարժեք մի մնացուկ, արևմտյան զարգացած պետություններին միամտորեն ընդունում որպես անաչառ միջնորդ և անվտանգության ամենակարող երաշխավոր, միջազգային քաղաքական համակարգի զարգացումն էլ ընկալում էր դեպի «համընդհանուր բարօրություն և ազատություն» տանող միազիծ ու վերընթաց մի շարժում:

Այս տեսակետը մեծապես խարխուլ էր ու խոցելի, քանի որ ազատագրված տարածքի հիմնախնդիրը դիտում էր Հայկական Հարցից կտրված ու մեկուսացված: Իսկ Հայկական Հարցի էությունը, ինչպես նշել ենք զետեղված նյութերից մեկում, «հայ ժողովրդի իր հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում անկախ և ազատ ապրելու քաղաքական ու տարածքային պայմանների ստեղծման մեջ է: Հայկական Հարցի լուծումը կարող է լինել միայն մեկը՝ հայոց պետականության վերականգնում, եթե ոչ ամ-

բողջ Հայաստանում (350,000 քո կմ), ապա առնվազն նրա այնպիսի ընդարձակ մի հողատարածքում, որտեղ հնարավոր է հայոց քաղաքակրթության երկարատև անվտանգ գոյությունն ու զարգացումը: ...Վերջին մեկուկես տասնամյակի անկախ գոյության փորձը փաստում է, որ Հայաստանը կարողացել է գոյատևել՝ 42,000 քո կիլոմետրանոց բնական որոշակի սահմաններ ունեցող տարածքի վրա վերահսկողություն հաստատելու շնորհիվ միայն, ներառելով Հայաստանի Հանրապետությունն ու Արցախը՝ ազատագրված տարածքներով հանդերձ: Սա՛ է Հայաստանի անվտանգությունն ապահովող այն նվազագույն հողակտորը, որից պակաս տարածքում հայոց պետականության գոյությունն այլևս կարող է անհնարին լինել»:

Այսպիսով, վաղուց է արդեն, ինչ ազատագրված տարածքի հիմնախնդիրը պետք է դիտել խորքային հայացքով՝ Հայկական հարցի քաղաքական պատմության, համաշխարհային ու տարածաշրջանային համակարգերում վերջին տասնամյակում գրանցված և առաջիկայում գրանցվելիք տեղաշարժերի համալիր վերլուծության մեջ ու կանխատեսմամբ:

Հայ քաղաքական մտքի ընդհանուր թուլությունը, Հայկական հարցի բովանդակության թերի մշակվածությունը և օտար ազդեցություններն էին պատճառը, որ սկզբում վերոհիշյալ յոթ շրջաններն անվանվեցին «բուֆերային գոտի» և նույնիսկ «գրավված տարածքներ»: Հետագայում այս վերջին անընդունելի անվանումն աստիճանաբար դուրս մղվեց (ցավոք, դեռևս ոչ ամբողջովին) «ազատագրված տարածքներ» ստույգ, բայց և փոքր-ինչ առաձգական տերմինով: Այնինչ, խոսքը վերաբերում է հողերին, որոնք գտնվում են հայոց հայրենիք Հայաստան աշխարհում, և էական չէ, դրանք Հայաստանի Հանրապետության^ն, թե՞ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ռազմաքաղաքական վերահսկողության տակ են, քանզի Հայաստան է և՛ ՀՀ-ն, և՛ ԼՂՀ-ն, և՛ ազատագրված տարածքը: Ուրեմն, ճիշտ մոտեցման դեպքում «ազատագրված տարածքները» դառնում են «Հայաստանի՝ ազատագրված տարածք»՝ իր ժողովրդագրական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային յուրահատկությունները հայրենիքի ամբողջական մի հողաբաժին, որը մասնատել-օտարելը կամ նույնիսկ մասնատել-օտարելի համարելը Հայաստանի անվտանգության համար հղի է

ծանրագույն հետևանքներով:

Ազատագրված տարածքը արդի Հայաստանի աշխարհաքաղաքական կարևորություն ու միջազգային հեղինակություն ծանրակշիռ գրավականն է, հայկական զույգ պետությունների ռազմական, ջրային, մթերային, էներգետիկ, հոգեբանական, ապագայում նաև՝ ժողովրդագրական անվտանգության նախապայմանը: Ազատագրված տարածքը հայոց հայրենիքի մասնիկն է՝ իր պատմությունամբ, մշակույթով և բնությունամբ, հայի պատմականորեն ունահարված արժանապատվության ու վնասված ներաշխարհի շտկման և ապաքինման միջոցը, Հայաստան հասկացության ճիշտ ընկալման հանգամանքը, վերջապես՝ թուրքական և ադրբեջանական ցեղասպանությունների դիմաց հայոց արյամբ ցայտօր նվաճած արդար, թեկուզև նվազագույն փոխհատուցումը:

Ճիշտ այս դրույթներն են հիմնավորում և փաստարկում ներկա ժողովածուի հեղինակները՝ անվտանգության գծով փորձագետներ, քաղաքագետներ, պատմաբաններ, իրավաբաններ, հոգեբաններ ու մշակութաբաններ:

* * *

Ժողովածուի շտապ ստեղծումը մասամբ պայմանավորված է 2005 թ. վերջին 2006 թ. սկզբին սաստկացած լուրերով, ըստ որոնց Հայաստանը և Ադրբեջանը պատրաստվում են ստորագրել մեկ-երկու էջանոց մի նախնական փաստաթուղթ՝ արցախյան հակամարտության կարգավորման հիմնական սկզբունքների մասին: Մամուլում հայտնված տեղեկատվության «արտահոսքերից», հայ, ադրբեջանցի և օտարերկրյա բարձրաստիճան դիվանագետների հայտարարություններից և փորձագիտական մեկնաբանություններից պարզ ուրվագծվում են նաև բանակցություններում քննարկվող հետևյալ սկզբունքները. կարգավորման առաջին փուլում հայկական զորքերը դուրս են բերվում ազատագրված տարածքից, բացի Քարվաճառի (Քելբաջար) և Քաչաթաղի (Լաչին) շրջաններից, տարածաշրջան են մտցվում միջազգային խաղաղապահ զորքեր, այդ տարածքում վերաբնակեցվում են ադրբեջանցիներ: Կարգավորման երկրորդ փուլում՝ Քարվաճառի և Քաչաթաղի շրջանները աստիճանաբար դրվում են միջազգային խաղաղա-

պահանքերի վերահսկողություն տակ, այդ տարածքը, ինչպես նաև Շուշին նույնպես վերաբնակեցվում են ադրբեջանցիներով, 10-15 տարի անց Արցախում և հնարավոր է Ադրբեջանի որոշ տարածքներում անցկացվում է հանրաքվե, որն էլ որոշում է Արցախի վերջնական կարգավիճակը¹:

Հակամարտությունը ծանոթ յուրաքանչյուր վերլուծաբան կարող է վկայել, որ սա, փաստորեն, տակավին 1997 թ. Հայկական կողմի մերժած հին «փուլային տարբերակն» է, որը լրացվել է ընդամենը մեկ տարրով՝ հանրաքվե անցկացնելու խոստովումով: Ժողովածուում գետեղված նյութերի մի մասը (բաժին Գ-ում) նվիրված է «կարգավորման» այս անհեթեթորեն վտանգավոր տարբերակի մանրամասն փորձագիտական քննադատությունը, ուստի ներածություն մեջ այդ խնդիրները մանրամասն արծարծելու հարկ չկա: Փոխարենը, զննենք իրավիճակն ընդհանուր հայացքով:

Հայկական հասարակություն մեջ ընթացիկ բանակցությունների վերաբերյալ շրջանառվում է հիմնականում երկու տեսակետ, որոնք պայմանականորեն կարելի է անվանել «կապիտուլյացիայի» (կամ հոռետեսական) և «դիվանագիտական խաղի» (կամ «լավատեսական») սցենարներ:

Ըստ առաջին՝ հոռետեսական սցենարի, Հայաստանի ղեկավարությունը, ներքին և արտաքին քաղաքականություն մեջ բախվելով անլուծելի խնդիրների, խոցելի լինելով արտաքին ճնշումների առջև, այդուհանդերձ, ձգտելու է պահպանել իշխանությունը նաև հետագայում: Արևմուտքի ճնշումներին չենթարկվելու, մասնավորապես «գունավոր հեղափոխություններից» խուսափելու նպատակով, վարչակարգը պատրաստվում է հանձնել Հայաստանի ազատագրված տարածքի մի մասը:

Ըստ երկրորդ՝ «լավատեսական» սցենարի, Հայաստանի ղեկավարությունը վարում է նուրբ «դիվանագիտական խաղ», ընդամենն իմիտացնելով մեծ գիշումների գնալու իր պատրաստակամությունը, հուսալով այդպես ձեռք բերել արևմուտքի բարյացակամությունը, վերարտադրել ինքն իրեն հաջորդ ընտրություններում, սակայն այնուհետև տարբեր առիթներով չկատարել խոստացված գիշումները, այսինքն՝ զորքերը պահել այսօրվա դիրքերում: Այս սցենարի մեկ այլ տարատեսակի համաձայն, Հայկական

կողմի հմուտ իմիտացիան կբերի նրան, որ համաձայնագիրը ստորագրելուց կհրաժարվի Ադրբեջանը:

Եթե մի կողմ դնենք առաջին սցենարի քննարկումը և ընդունենք, որ ներկայումս գործի է դրված երկրորդ՝ «լավատեսական» սցենարը (Թեև դրանում վստահ լինելու բավարար հիմքերը պակասում են), միևնույն է, այն նույնպես մեծապես վնասում է հայկական կողմի շահերին, որովհետև.

1. Հայաստանի առաջին պետական դեմքերի անունից «զիջումներ» կատարելու մշտատև քարոզումը վարակում է հայ հասարակությունը պարտվողական տրամադրություններով, հայրենիքի ու հայկական բանակի միջից դուրս մղում հաղթանակի ոգին, այն էլ՝ ադրբեջանական հավանական ագրեսիայի նախաշեմին: Միաժամանակ, Հայաստանի միջին մակարդակի պաշտոնեություն մեծ մասը, ինչպես նաև պետական կարիերայի ձգտող երիտասարդությունը, ամբողջովին հավատում են բյուրոկրատական բուրգի վերևում կանգնածների ասածին, նվիրվում նույն քարոզի տարածմանը, արդյունքում՝ ուժեղացնելով նման տրամադրությունները:
2. Երևանի՝ զիջումների գնալու երկարատև իմիտացիան (եթե դա իմիտացիա է) մի կողմից, և Բաքվի անզիջում դիրքորոշումը մյուս կողմից, ակամա համոզում և վարժեցնում են նաև ադրբեջանական հասարակական կարծիքը, ինչպես նաև միջազգային հանրությունն այն տեսակետում, որ հաջողության միակ ընդունելի տարբերակը հայկական զորքերի դուրս բերումն է ազատագրված տարածքից, այսինքն՝ կապիտուլյացիան:
3. Նման իմիտացիան սխալ ազդանշաններ է ուղարկում հակամարտության մեջ իբրև միջնորդ կամ երրորդ կողմ ներգրավված միջազգային խոշոր գերակատարներին՝ հայկական կողմի իրական դիրքորոշումների և պահանջների մասին: Անհնար է մշտապես «բլեֆ» անել տարածաշրջանում ընթացող աշխարհաքաղաքական խաղի խոշոր մասնակիցներին, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ն, Ռուսաստանը և Եվրոպական Միությունը: Այդպիսի «գիվանագիտական խաղը» բավա-

- կանին պարզունակ է և ենթակա բացահայտման՝ այն վարողի համար խիստ անցանկալի հետևանքներով:
4. Այդպիսի խաղը թուլացնում է հայկական կողմի բանակցային դիրքերը, իջեցնելով դրանք ամենացածր մակարդակի, և, ընդհակառակը, բարձրացնելով բանակցություններում հակառակորդի պահանջների մակարդակը: Նմանատիպ իրավիճակ էր ստեղծվել նաև 1996-1997 թթ., որի մասին դեռևս այն ժամանակ գրված մեր հետևյալ տողերը ճիշտ ու ճիշտ վերաբերում են նաև ներկա կացությունը. «Ինչպես ցույց են տալիս բանակցությունների տեսությունն ու պրակտիկային նվիրված վերջին ուսումնասիրությունները, երբ բանակցող կողմերից մեկը (մեր դեպքում՝ Հայաստանը) բռնում է փափուկ, զիջողական կամ, ինչպես են անվանում «բարեկամական» դիրքորոշում (friendly bargaining), իսկ մյուսը (Ադրբեջանը)՝ խիստ կոշտ դիրքորոշում (hard bargaining), ապա բանակցությունների խաղը միշտ ընթանում է վերջինիս խոշոր առավելություններ և նախաձեռնություններ: Արդյունքում, կարող են ձեռք բերվել պայմանավորվածություններ, սակայն դրանք անխուսափելիորեն կլինեն հոգուտ կոշտ բանակցողի²: Ամենաէականն էլ այն է, որ այդպիսի պայմանավորվածությունները խնդիրը չեն լուծում և հետևանքը հաճախ լինում է հակամարտություն վերաբուժողական կամ ադրբեջանական խրամատը, կարող է հակամարտություն ճակատագրի մեջ խաղալ նույն դերը, ինչ, ասենք, իրավական ամենակարևոր հռչակվող փաստը՝ Արցախի ապագա իրավական կարգավիճակը⁴: Ավելին, մեր համոզմամբ, Արցախյան հակամարտության մեջ իրական ուժային գործոնները շատ ավելի մեծ

Բանն այն է, որ Արցախյան հակամարտության կարգավորումը կախված է ոչ այնքան ընդհանուր սկզբունքների ճշտումից, որքան մանրուքներ թվացող խնդիրներից: Նման հակամարտություններում կարևոր է ամեն ինչ՝ յուրաքանչյուր դետալ: Օրինակ՝ այն փաստը, թե բլրի այս թե այն կողմում է դրվելու հայկական կամ ադրբեջանական խրամատը, կարող է հակամարտության ճակատագրի մեջ խաղալ նույն դերը, ինչ, ասենք, իրավական ամենակարևոր հռչակվող փաստը՝ Արցախի ապագա իրավական կարգավիճակը⁴: Ավելին, մեր համոզմամբ, Արցախյան հակամարտության մեջ իրական ուժային գործոնները շատ ավելի մեծ

կարևորություն ունեն, քան զուտ իրավական խնդիրները: Որևէ իրավական փաստաթուղթ չի կարող հայկական կողմին տրամադրել այնպիսի անվտանգության երաշխիքներ, որոնք հավասարաթեք լինեն հողին ու տարածքին: Եթե նույնիսկ, լավագույն դեպքում, Արցախը ճանաչվի անկախ պետություն (թեև Բաքուն պարզ ու հստակ բազմիցս հայտարարել է, որ դրան երբեք համաձայնություն չի տա), այդպիսի ճանաչումը կլինի «թղթե» փաստաթուղթ: Մինչդեռ ազատագրված տարածքը թշնամուն գիջելուց հետո՝ Արցախը (ինչպես նաև Սյունիքը) հայտնվելու է ռազմականապես անպաշտպանունակ դրություն մեջ և Ադրբեյջանի սանձազերծած կարճաժամկետ պատերազմի արդյունքում կարող է ոչնչացվել: Տարածքի հանձնումը ոչ թե բացառելու է պատերազմը, այլ նախապայմաններ տրամադրելու Ադրբեյջանին՝ այն առավել նպաստավոր դիրքերից վերսկսելու համար:

Նման հավանականությունը մերժողների փաստարկը միակն է՝ իբր Արցախի և Հայաստանի անվտանգության մակարդակի իջեցումը, որ անխուսափելիորեն առաջանալու է ազատագրված տարածքը գիջելու արդյունքում, կփոխհատուցվի միջազգային երաշխիքներով՝ մասնավորապես տարածաշրջան մտցվելիք խաղաղապահ զինուժով:

Ներկա ժողովածուի հեղինակներից մի քանիսը (բաժին Գ.), վերլուծելով Արցախյան հակամարտության գոտում խաղաղապահներ տեղակայելու ծրագրային հանգամանքները, մասնավորապես՝ նրանց մանդատը, կառուցվածքը, հրամանատարության հնարավոր մոդելը, Ֆինանսական ապահովումը, վերջին տարիներին խաղաղապահության միջազգային փորձը, միաբերան եզրակացնում են, որ բազմազգ խաղաղապահ զինուժը բացարձակապես անվստահելի է լինելու և, ավելին, ինքն է մեծ վտանգ ներկայացնելու տարածաշրջանի խաղաղության համար:

Լրացուցիչ կարգով նշենք միջազգային խաղաղապահության մասին ևս մի քանի կարևոր փաստ, որոնք ժողովածուի մյուս նյութերում հիշատակված չեն: Այսօրվա պայմաններում խաղաղապահ զորք առաքելը բավականին ծախսատար խնդիր է: Ամերիկյան Միջազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի (Institute of International Strategic Studies) 2003 թ. կատարած հաշվարկներով՝ Բոսնիայում յուրաքանչյուր խաղաղա-

պահանք արժեքները էր շուրջ 250,000 ԱՄՆ դոլար⁵, այսինքն՝ նույնիսկ փոքր՝ 3000 թվաքանակ ունեցող արդյունավետ խաղաղապահ զորագույնները տարեկան արժեքները է շուրջ 750 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Կարելի է պնդել, որ Արցախյան գոտում տեղակայվելիք զինուժին այդչափ գումար հայթայթելը կապված է գրեթե անհաղթահարելի բարդությունների հետ: Քանի՞ տարի և ո՞ր պետություններն են պատրաստ լինելու այդպիսի գումարներ տրամադրել:

Միջազգային խաղաղապահների հետ կապված սկանդալային պատմություններն ինքնին ցույց են տալիս, թե ինչպիսի դերակատարում կարող են ունենալ այդ զորքերը Արցախյան հակամարտության գոտում (այս մասին տե՛ս նաև ժողովածուիս էջ 142-156, 190, 203-204, 252-253, 288-289):

Ամենաթարմ մի նորություն համաձայն, 2005 թ. դեկտեմբերի 23-ին Ֆրանսիայում զինվորական տրիբունալը հետաքննություն է սկսել Ֆրանսիացի խաղաղապահների՝ 1994 թ. Ռուանդայում թուլացիների դեմ իրականացված ցեղասպանության «մեղսակցություն» մասին: Մինչ այդ՝ 2005 թ. սկզբին, Ֆրանսիական քաղաքացիական հետաքննչական մի մարմին, բաղկացած լինելով փաստաբաններից, պատմաբաններից և մարդու իրավունքների խմբերի ղեկավարներից, հրապարակել էր մի զեկուցում, որում մեղադրում էր Ֆրանսիական զորքերին ոչ թե զոհերին, այլ հարձակվողներին օգնելու մեջ: Կենտրոնական մեղադրանքներից մեկի համաձայն Ֆրանսիացի խաղաղապահները թույլ էին տալիս ռուանդական բանակի և բրոնզային կազմավորումների անդամներին մտնել թուլացիների պաշտպանության համար ստեղծված ճամբարները և այնտեղ կոտորել նրանց⁶:

2005 թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ը կարգադրեց դուրս հանել Լիբանանում տեղակայված իր բազմազգ զինուժին (Interim Force in Lebanon-Unifil) ուղրաինական խաղաղապահ զորամիավորումը, որը ներգրավվել էր ՄԱԿ-ին պատկանող նավթի անօրինական վերավաճառքի մեջ⁷:

2005 թ. հունվարին ՄԱԿ-ի Ներքին հետաքննիչ ծառայություն (OIOS) հրատարակեց մի զեկուցում, որում մեղադրում էր Կոնգոյի ժողովրդավարական Հանրապետությունում տեղակայված

ՄԱԿ-ի խաղաղապահներին տարածված սեքսուալ բռնությունների մեջ, որոնք շարունակվում էին՝ ի հեճուկս բազմաթիվ բացահայտումների և հետաքննությունների: Խաղաղապահները մեղադրվում էին խմբակային բռնաբարությունների, 12 և 13 տարեկան երեխաներին ձվերով, կաթով և մի քանի դոլարով կաշառելու և անտառներում, դատարկ հողի վրա և մանգոյի ծառերի տակ նրանց պղծելու մեջ: Այդ հանցագործությունների մեջ ներգրավված էին Ֆրանսիացի, հարավ-աֆրիկացի, ուրուգվայցի, մարոկկացի, թունիսցի և նեպալցի «խաղաղապահները»: Ընդ որում, նույն զեկուլցի հեղինակներից մեկը նշել էր, որ որոշ զինվորականներ, խաղաղապահ առաքելություններից արտաքսվելուց հետո էլ, ընդմիջտ «սև ցուցակի» մեջ հայտնվելու փոխարեն, ստացել են ՄԱԿ-ի կառույցներում այլ աշխատանք⁸: Նմանօրինակ վարքագծի հավաստի հաղորդումներ են եղել նաև Արևելյան Թիմորում, Էրիթրեայի և Եթովպիայի սահմանին ծառայող խաղաղապահների մասին⁹:

Հիշեցնենք, որ Նիդերլանդների կառավարությունը նույնիսկ հրաժարական տվեց, երբ բացահայտվեց Բոսնիայում իր խաղաղապահ զորքի խայտառակ անգործությունը. 200 խաղաղապահներ մեկ փամփուշտ անգամ չէին արձակել Սրեբրենիցայում 7,500 մահմեդական բոսնիացիների կոտորածը կանխելու համար¹⁰:

Պետք է հիշել նաև, որ խաղաղապահները հաճախ ոչինչ չեն կարողանում անել, երբ հակամարտող կողմերից որևէ մեկը, այս կամ այն ձևով, արգելում է նրանց գործունեությունը: Այդպիսի խիստ կաշկանդված վիճակում է քանիցս հայտնվել, օրինակ, Էրիթրեայի և Եթովպիայի սահմանի երկայնքով տեղակայված միջազգային խաղաղապահ զորքը (UNMEE)¹¹:

Սակայն Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի անվտանգության միջազգային երաշխիքների (այդ թվում՝ խաղաղապահների) վստահելիություն խնդրի մասին կարելի է պատկերացում կազմել նաև, գննելով այն այլ կերպ ևս՝ մինչև այսօր Հայկական հարցի վերաբերյալ միջազգային համայնքի որդեգրած դիրքորոշումների տեսանկյունից: Իսկ դրանք ամենևին խոստումնալից չեն:

1. Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման, դատապարտման և պատժման հարցում միջազգային համայնքը մինչև օրս հս-

- տակ դիրքորոշում չունի: Առ այսօր ընդամենը 17 պետություն է ճանաչել ցեղասպանությունը, սակայն այդ ճանաչումներն «անատամ» փաստաթղթեր են՝ բոլորն էլ շրջանցում են պատասխանատվության և փոխհատուցման հարցերը, մեծ մասում չի նշված հայերի՝ իրենց հայրենիքում բնաջնջվելու փաստը, չի հիշատակված ոճրագործը, երբեմն փաստերը ներկայացված են սխալ ու գլխիվայր: Իսկ պետությունների մեծ մասը, այդ թվում Արցախին անվտանգություն երաշխիքներ խոստացող ԱՄՆ-ն և Մեծ Բրիտանիան, հրաժարվում են անգամ ճանաչել մարդկության պատմության մեջ այդ մեծագույն ոճրագործությունը:
2. Սումգայիթի և Բաքվի ջարդերի ճանաչման, դատապարտման և պատժման հարցերում միջազգային համայնքը նույնպես դրսևորեց հետևություններ չանելու յուրահատկություն և հիշողության արագ կորուստ:
  3. Թուրքիայում և Ադրբեջանում հայկական մշակույթի դեմ իրականացվող բնաջնջման քաղաքականության՝ «մշակութային ցեղասպանության» դատապարտման և պատժման հարցում միջազգային համայնքը «խուլ ու համր» ձևացավ (վերջին վառ օրինակներից է՝ Հին Ջուղայում խաչքարերի ջարդը և հայկական հուշարձանների նկատմամբ նմանատիպ այլ գործողությունները Ադրբեջանի վերահսկողության տակ գտնվող ողջ տարածքում)¹²:
  4. Միջազգային համայնքը հարկ չհամարեց պատշաճ գնահատական տալ Բուդապեշտում ադրբեջանական (հնարավոր է, նաև թուրքական) հատուկ ծառայությունների կազմակերպած հայ սպայի վայրագ սպանությանը¹³ և Ադրբեջանում այն ողջունելուն:
  5. Միջազգային համայնքը որևէ լուրջ ճնշում չգործադրեց Հայոց ցեղասպանությունն իրագործած Թուրքիայի՝ Հայաստանի դեմ իրականացվող ցամաքային շրջափակումը դատապարտելու և պատժելու ուղղությամբ:
  6. Միջազգային համայնքը անտարբերություն է դրսևորում նաև Ջավախքի հայության ազգային և մարդկային իրավունքները ոտնահարող վրացական իշխանություններին դատապարտելու հարցում:

7. Միջազգային համայնքը երբևէ ցանկություն չի ունեցել ժխտելու և դատապարտելու Հայոց պատմության և մշակույթի դեմ թուրք և ադրբեջանցի կեղծարարների ձեռնարկած ազդեցիկությունը:

Այս ետնախորքում միանգամայն պարզ է դառնում, որ միջազգային երաշխիքները Հայկական հարցի Արցախյան հատվածում ևս ի սկզբանե սնանկ են ու մեռելածին: Այս իրողությունը մեծ ցանկության դեպքում միայն կարելի է չնկատել:

Առավել անհեթեթ է Ադրբեջանի հետ զիջումների մասին խոսել պատմական հենց այս պահին, երբ Հայաստանի, Արցախի և Հայրենիքի դեմ Բաքվի պետական քաղաքականությունը կառուցված է ֆաշիստական և ռասիստական «լավագույն» ավանդույթների ծայրահեղ դրսևորումներով՝ հայ ժողովրդի, հայկական մշակույթի և յուրաքանչյուր հայի նկատմամբ պետականորեն հրահրվող թշնամանքի հիման վրա, երբ Ադրբեջանի բարձրաստիճան պաշտոնյաները բացեիբաց հայտարարում են Հայաստանն «աշխարհի քարտեզի վրայից ջնջելու» ծրագրերի մասին, երբ հայ ժողովրդի պատմությունն ու մշակույթը պետական պատվերով արժանանում են համընդհանուր կեղծման և աղավաղման, իսկ պատմական Հայաստանի այն տարածքում, որը գտնվում է Ադրբեջանի տիրապետության տակ, պետականորեն ծրագրվում և իրականացվում է հայկական մշակութային շերտի ոչնչացումը:

Այսպիսի իրավիճակում հայկական կողմի՝ բանակցություններ վարելու ռազմավարությունն արմատական վերանայման կարիք ունի: Առհասարակ, բանակցություններ վարում են այն ժամանակ, երբ չկա պատերազմ և կողմերը գերծ են մնում բացահայտ հարձակողական գործողություններից: Մինչդեռ Ադրբեջանի քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի և առհասարակ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունի ոչ միայն հարձակողական բնույթ, այլև բացահայտ ցեղասպանական նպատակադրումներ, որոնց ցցուն արտահայտությունն էին, մասնավորապես, Բուդապեշտում երիտասարդ հայ սպայի՝ ազգային հողի վրա իրականացված սպանությունը և Հին Ջուղայում հայոց խաչքարերի եղեռնը: Թշնամու ստեղծած նման իրավիճակները պետք է առավելագույնս օգտագործվեն՝ ուղղելու համար դեռևս 1992 թ.՝ բանակցային գործընթացի սկզբում հայկական դիվանա-

գլխուղթյան որդեգրած սխալ դիրքորոշումները, որոնք հավերժական համարել չի կարելի:

Մասնավորապես, թշնամական վերոհիշյալ գործողություններից հետո Երևանի միակ ճիշտ քայլը կլինե՞ր Բաքվի հետ բանակցային գործընթացն անորոշ ժամանակով ընդհատելը և ի լուր աշխարհի համապատասխան բացատրություններով հանդես գալը, ինչը միանգամայն կընկալեին և՛ միջազգային հանրությունը, և՛ բոլոր միջնորդներն ու երրորդ կողմերը: Այդ քայլով Երևանը նաև արդյունավետորեն կճեղքեր Ադրբեյջանի ցեղասպանական քաղաքականության շուրջը պահպանվող տեղեկատվական շրջափակումը: Բայց Երևանն այդ քայլին չգնաց և եղեռնագործի հետ «գիջումների» շուրջը բանակցությունները շարունակվում են, կարծես, ոչինչ էլ չի պատահել:

Վերադառնալով հակամարտության կարգավորման սկզբունքների մասին այն փաստաթղթին, որն այժմ դրված է բանակցությունների սեղանին, պետք է ասել, որ անգամ ստորագրվելու դեպքում, այն (պայմանականորեն անվանենք «փոքր համաձայնագիր»), միևնույն է, չի կարող իրագործվել մինչև կնքվի բոլոր մանրուքները համաձայնեցնող «մեծ համաձայնագիրը»: Իսկ վերջինս, ըստ երևույթին, դեռ երկար ժամանակ չի կարող կնքվել ու վավերացվել: Դրան խանգարելու են «մանրուքներում» համաձայնության գալու դժվարությունները, Հայաստանի և Ադրբեյջանի ներքին քաղաքական զարգացումները, մասնավորապես՝ ընդդիմություն-իշխանություն հարաբերությունների մակարդակում, որոշ մեծ և տարածաշրջանային տերությունների միջամտությունները, հնարավոր տարատեսակ պրովոկացիաները, Արցախի դեկավարության ու բնակչության, ինչպես նաև Հայկական բանակի, վետերան ազատամարտիկների և հայ հասարակության հայրենասիրական հատվածի դիմադրությունը: Այսպիսով, «մեծ համաձայնագրի» հարցը մնալու է առկախ, սակայն «փոքր համաձայնագիրը», եթե այն ստորագրվի, դամոկլյան սրի պես կախված է լինելու Հայաստանի անվտանգության գլխին՝ միջազգային սուպրաբոլում վավերացնելով Ադրբեյջանի պահանջները և տեղիք տալով անցանկալի արտաքին նորանոր ճնշումների: Հետևաբար, «փոքր համաձայնագրի» ստորագրումն ինքնըստինքյան սպառնում է Հայաստանի ազգային անվտանգությանը:

Վերջին հաշվով, Արցախյան հակամարտությունը լուծվելու է հօգուտ Հայաստանի կամ Ադրբեյջանի ոչ թե բանակցությունների սեղանին, այլ այդ երկու ախոյանների՝ պետական շինարարության մեջ գրանցելիք հաջողությունների հարաբերակցությունից: Ահա այդ խնդրի կենսագործմանը պետք է նվիրվի ողջ հայությունը, Հայաստանն ու Սփյուռքն իրենց բոլոր կառույցներով:

* * *

Սույն ժողովածուի ստեղծումն առաջին փորձն է ի մի բերելու Հայաստանի ազատագրված տարածքի խնդրին նվիրված փորձագիտական միտքը: Այն նպատակ ունի նաև խմբավորելու և դասակարգելու այդ մտքի հիմնատարրերը, նշմարելու հետազոտման արժանի գլխավոր ուղղությունները, ճշտելու մեթոդաբանությունը, միավորելու համախոհ մասնագետներին, հաստատագրելու նրանց գաղափարները որպես կուռ տեսություն և Հայաստանի ազգային անվտանգության հայեցակարգի առաջատար բաղադրամաս, ի վերջո՝ քանակապես ու որակապես զարկ տալու այդ բնագավառում կատարվող ուսումնասիրություններին:

Զետեղված վերլուծական ու փաստագրական նյութերում Հայաստանի ազատագրված տարածքին վերաբերող հիմնահարցերն ուսումնասիրվում են իրենց ամբողջություն մեջ, այդ թվում՝

- այդ հիմնախնդիրը դիտարկվում է Հայկական հարցի ընդհանուր համատեքստում (սույն ժողովածուի բաժին Բ.).
- զննհատվում է ազատագրված տարածքի ռազմավարական նշանակությունը արդի Հայաստանի (ներառյալ ՀՀ ու ԼՂՀ) անվտանգության համար (բաժին Գ.).
- որոշվում է ազատագրված տարածքի տեղն ու դերը տարածաշրջանային անվտանգության համակարգում (բաժին Գ.).
- տրվում են ազատագրված տարածքի հայկական պատկանելության իրավական հիմնավորումները (բաժին Դ.).
- ցուցադրվում են հայրենիքի այդ հատվածի նկատմամբ հայության որդեգրած դիրքորոշումները (բաժին Ա. և Ե.).
- տրվում է հայոց հայրենիքի սահմանումը՝ տարածքային և ժամանակագրական ընդգրկումներում (բաժին Ա. և Ե.).
- լուսաբանվում է հայոց ռազմավարական գիտակցության

ընդհանուր վիճակը, բացահայտվում են հայուլթյան դեմ մղվող տեղեկատվական պատերազմի կարևոր տարրերը (բաժին Ա.).

- ուրվագծվում են ազատագրված տարածքի վերահայացման ժողովրդագրական, տնտեսական և մշակութային խնդիրները (բաժին Ե.):

Նյութերի զգալի մասը հատուկ գրվել է սույն հատընտիրի համար և հրատարակվում է առաջին անգամ (№ 1, 3-7, 16-18, 21, 23-25, 34-35):

«Հայրենատիրութուն» մատենաշարի հաջորդ հատորներում անդրադառնալու ենք Հայաստանի և Հայ ժողովրդի կենսական շահերը շոշափող այլ խնդիրների, այդ թվում՝ Արցախյան հակամարտության մյուս բաղադրիչներին, Զավախքի հիմնահարցին, Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու փոխհատուցման միջազգային գործընթացներին, Թուրքիայում, Ադրբեջանում և Վրաստանում Հայոց մշակութային ժառանգության ճակատագրին, ուշադրության և պաշտպանության կարիք ունեցող ազգային արժեքներին և նրանց զարգացման խնդիրներին:

28.01.2006

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր,
«Հայոց համաշխարհային գործակցութուն»
հասարակական կազմակերպության
գործադիր տնօրեն

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այս տարբերակի գոյության փաստը հաստատում է նաև ԳՅ վարչապետը, խոստովանելով, սակայն, թե «փաստացի որևէ ծրագրից ես տեսյակ չեմ, և կառավարությանը գրավոր ներկայացված չէ» («Հայ մնալու հիմնական գրավականը հզոր պետություն ունենալն է», *Հայաստանի Հանրապետություն*, 14 հունվարի 2006թ.):

² Տե՛ս Roger Fisher et al., *Coping with International Conflict: A Systematic*

Approach to Influence in International Negotiation (Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1997), pp. 136-138:

³ **Արմեն Այվազյան.** *Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը:* Երևան, Հայաստան, Հայինֆո, 1998, էջ 81-82:

⁴ Ինչպես դեռևս 1993 թ. ճշգրիտ բնութագրում էր հայ ռազմական թղթակիցներից մեկը՝ «Լեռնային երկրամասում, որի տարբեր հատվածներից յուրաքանչյուրն ընդգրկելով բնակավայրերի մի ողջ շղթա՝ բնական անբողջություն է կազմում, անգամ մեկ գյուղի կամ բարձունքի կորուստը կարող է քանդվող կծիկի համաբանությամբ առաջ բերել անկումների մի ողջ շղթա»։ – **Վ. Դևրիկյան,** «Գետաշեն բանակուց մինչև Հայաստան շենքը» (*Զինվոր*, 1993թ., 1-8 ապրիլի, թիվ 1):

⁵ “Key Developments Concerning Iraq,” *The Associated Press*, February 07, 2003.

⁶ **Verena Von Derschau,** “French Tribunal Opens Rwanda Genocide Probe,” *Associated Press*, December 23, 2005 10:37 PM ET; **Maggie Farley,** “Explicit Photos Fan U.N. Sex Scandal: The French staffer they implicate says that the Congo mission harbors a pedophile network,” *Los Angeles Times*, February 12, 2005.

⁷ “Scandal hits Ukrainian UN troops: The UN has told Ukraine to withdraw its peacekeepers in Lebanon, saying some have engaged in “financial misconduct”, *BBC NEWS* 2005/09/03 04:18:39 GMT.

⁸ **Evelyn Leopold,** “Sexual Abuse by UN Troops in Congo Hasn’t Stopped,” *Reuters*, January 7, 2005 4:56 PM ET.

⁹ **Roberto Bonzio,** “Italy Probes U.N. Peacekeeper in Eritrea Sex Case,” *Reuters*, August 24, 2001 4:08 PM ET; “U.N. Policeman Charged with Rape in East Timor,” *Reuters*, August 24, 2001 6:53 PM ET.

¹⁰ **Marcel Van De Hoef,** “Dutch Gov’t Out After Bosnia Report,” *Associated Press*, April 16, 2002 11:55 PM ET.

¹¹ **Nita Bhalla,** “Ethiopia shuts border to peacekeepers,” 27 April, 2002, 14:26 GMT 15:26 UK; **Ed Harris,** “Eritrea orders Western UN troops out: diplomats,” *Reuters*, Dec 7, 2005.

¹² Վանդալիզմի նման մի դեպք է հաստատում Բաքվում Նորվեգիայի դեսպանը՝ տես **Simon Ostrovsky,** “Christian Minority in Azerbaijan Gets Rid of Armenian Eye Sore,” AFP, 17, February 2005.

¹³ **Տես Армен Айвазян,** “Убийство в Будапеште – спланированная операция азербайджанских спецслужб”, *Новое время*, 30 марта 2004 г.